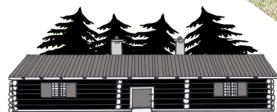

Kvarnar och kvarnstenar i Malung

Kulturen i Malung

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

Malung-Sälens kommun
Kultur- och Fritidsförvaltningen

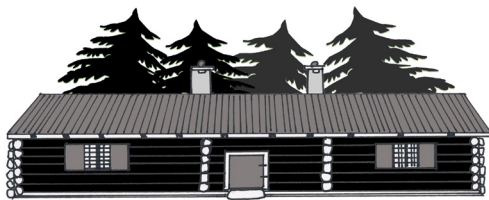
Layout och redigering. Bente Mellquist Danielson

Kulturen i Malung i samarbete med Länsstyrelsen i Dalarna och Kultur- och Fritidsförvaltningen i Malung-Sälen, 2020.

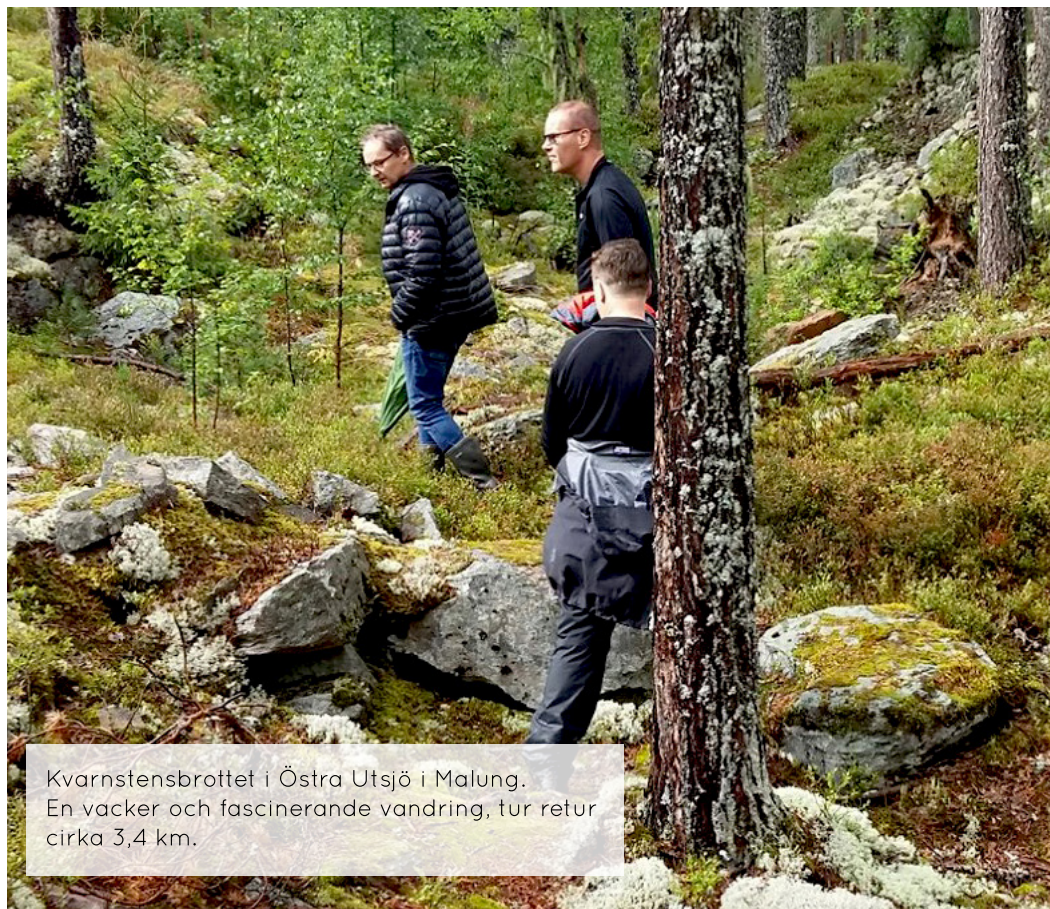
Denna folder vill berätta om kvarnar och kvarnstenar i Malung.

Samhället förändras och de sysselsättningar våra förfäder en gång hade som mjölnare eller kvarnstenshuggare är idag borta. För att minnas och se den utveckling vi alla är en del av är det viktigt att förstå människans vardag förr för att sätta sin egen tillvaro i ett större sammanhang.

I denna folder får du information om kvarnstensbrottet i Östra Utsjö i Malung, kvarnarna i Jägra/Idbäck, Malungs hembygdsgård och Hallsjökvarn.

Kulturen i Malung

Kvarnstensbrottet i Östra Utsjö i Malung.
En vacker och fascinerande vandring, tur retur
cirka 3,4 km.

Kvarnstensbrottet i Östra Utsjö

För länge sedan högg man kvarnstenar ur berget i Östra Utsjö i Malung. Över bygden hördes huggen i berget. De hårda järnverktygen nöttes ned mot sandstenens hårda yta. De som arbetade i de öppna dagbrotten blev seniga, starka och slitna. Sysselsättningen var hård och farlig. Det hände att stora stenblock ramlade ned på huvud och armar. Stenhuggare dog. För länge sedan fanns inga skyddsutrustningar eller maskiner för att hugga i berg. På den tiden användes enbart människokraft och vatten och eld.

Det drogs och slets med tunga järnverktyg för att få loss ett ämne för att börja forma till en kvarnsten. Här användes pickhacka, bredhacka och släthacka. Verktyg som nutiden har glömt bort. Ord och begrepp som idag nästan aldrig används, om alls. Hur såg de ut, de verktyg och andra anordningar som stenhuggarna använde i kvarnstensbrottet? Kvarnstenshantverket finns inte kvar idag. Hur kvarnstenar tillverkades och fraktades är idag bortglömt.

Gruvorna fylldes lätt med vatten, huggarna var tvungna att hela tiden pumpa bort vattnet för att nå de bästa ämnena för kvarnstensproduktionen. Stod en gruva oanvänd under en längre tid var den snart vattenfylld. Vattnet måste först pumpas bort innan arbetet kunde påbörjas igen. Kvarnstensbrottet i Östra Utsjö kan vara över tusen år gammalt. I dag hittar arkeologer kvarnstenfragment i bygder runt Mälaren som visar att de är huggna i Malung.

Det är en hisnande tanke att människan under sen järnålder sålde kvarnstenar från Malung till orter långt ner i Mälardalen och ännu längre bort. Detta tillsammans med järnprodukter och pälsskinn. Fraktbåtar utgick från Siljan och vidare längs åar och vattendrag som idag är borta på grund av landhöjningen. Vägar fanns inte. Varor fraktades vintertid över frusna myrar och isiga sjöar eller sommartid på vatten.

Kvarnstenar från Malung höll god kvalité. Sandsten med inslag av kvartskorn var en ypperlig blandning för kvarnstentillverkning. I brottet högs både mindre handkvarnstenar och större stenar till vattenkvarnar.

Människan var uppfinningsrik. De små vattenkvarnarna "skvaltkvarnar" byggdes längs de mindre vattendragen i bygden.

I brottet arbetade inte bara stenhuggare utan även smeder och kolare. Smeder behövdes för att vassa verktygen som hela tiden slets ned mot berget. Kolare gjorde kol i liggmilor som var en variant till de stående milorna. Här lades de långa vedträna ned och fick långsamt brinna till kol.

I Malung finns flera kvarnstensbrott, varav det allra största är kvarnstensbrottet i Östra Utsjö. Men även på västra sidan om älven finns Byråsens kvarnstensbrott och Gärdås kvarnstensbrott.

Kolet användes i smedjan för att få eldstaden het och järnet rött, hett och mjukt att bearbeta. Över stenbrottet låg röken från milorna och smedjantug. Det var en stickande rök som vid regniga och molntunga dagar lade sig tjock över stenhuggarna.

I brottet fanns troligtvis även byggnader där verktyg förvarades, som ett förråd. Kanske det har funnits vilstugor där man kunde äta sin medhavda matsäck och kanske lägga sig på en brits för att vila vid eldhärden.

Carl von Linné besökte kvarnstensbrottet i Östra Utsjö sommaren 1734. Han blev imponerad över gruvornas storlek och den goda kvalité som kvarnstenarna visade. Däremot var han förundrad öven hur organisationen kunde fungera då det inte fanns någon chef eller direktör. Hade Linné varit mer nyfiken och frågat

och satt sig in i befolkningens arbete och organisation så hade han fått veta att stenbrottet var bygdens gemensamma. Gruvorna var inmutade av olika släkter eller kompanjoner. Gruvorna gick i arv. Hade en gruva stått tom tillräckligt länge var det fritt fram att muta in på nytt.

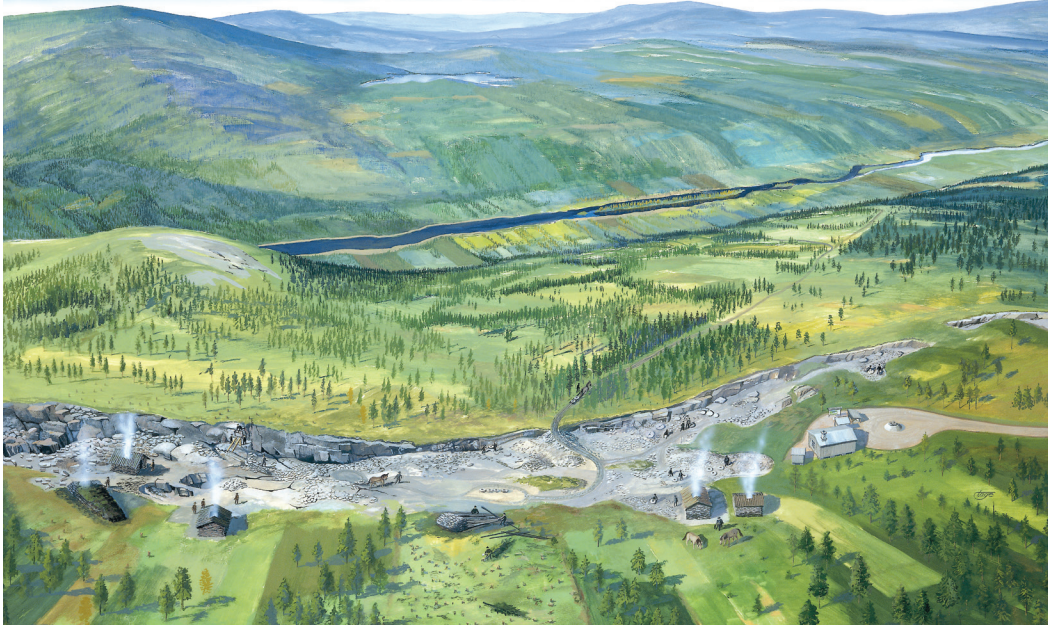
Men här uppstod lätt konflikter. Fastän gruvan varit passiv i en mansålder kunde en släkt hävda att den ändå tillhörde dem på grund av att deras farfar eller morfars far huggit där för länge sedan.

De gamla domböckerna visar på tvister och utdragna konflikter släkter emellan under 1600- och 1700-talet. Utdragna tvister som kunde pågå länge och gjorde att vissa släkter inte alls var vänner. Vissa byar i socknen hade sina gruvor i norra delen, andra byar i södra delen.

Kvarnstensbrottet i Östra Utsjö med högar av skrotsten som kantar stigen. I norra delen växer gles tallskog.

Illustration av Tage Jonsson föreställande kvarnstensbrottet i Östra Utsjö och hur det kan ha sett ut för länge sedan.

Kvarnstensbrottet är en plats där skogen idag återtagit marken. Här fanns förr inga träd alls. Det var ett stenbrott med skrotstenshögar, eldar, slingriga stigar och vägar där människan drog kärror med skrotsten bort från gruvorna. Skogen är idag tät i södra delen. Här finns känslig flora som kräver speciell miljö. Tickor på gamla trädstammar och blommor som trivs i den fuktiga miljön som kommer från de vattenfyllda gruvhålén. Vattnet är grönt som smaragd och glimmar av löv och alger.

Granskogen inger vördnad och stillhet. De mosstäckta höga skrotstennarnas berg reser sig på båda sidor om den smala stigen. Här är historien nära, här hörs slagen mot berget med trubbig slägga. Här hörs mumlande och bistra uttryck när kvarnstenen spricker efter två veckors arbete. Låga svordomar och djupa suckar.

Skogen och mossan bär på flera århundrades minnen av en selsättning som ingen idag kommer ihåg.

Det finns bilväg upp till brottet. Här finns samlingslokal och grillmöjligheter. Omgivningen är vackert belägen i skogen med slingrande stigar. Brottet är cirka 1,7 kilometer långt. Kvarnstensbrottet i Östra Utsjö är Dalarnas första kulturresevat och har status som riksintresse. Det är Malung-Sälens kommun som är fastighetsägare och Länsstyrelsen i Dalarna är förvaltare. I brottet får du inte elda, slänga skräp eller förstöra vegetation. Du får inte plocka med dig de kvarnstenar som finns kvar efter hantverkets forna dagar. Brottet är ett av Nordeuropas största.

Skvaltkvarn i Jägra/Idbäck. Notera den inristade kvinnofiguren på dörrens insida. Notera även den stora kvarnstenen som fungerar som trappsteg.

Kvarnarna i Jägra/Idbäck

Längs Örabäcken i Jägra by väster om Malungs socken ligger fyra små vattenkvarnar, så kallade skvaltkvarnar. Dom har lustiga namn. Det är Guck-ukvarn, Bondlasskvarn eller Rödkvarn, Gammalkvarn och Nykvarn. Namnen ligger ovant i munnen och vittnar om dess ålder och en annan tid. En tid för länge seda när människorna var självhushållande bönder. Ett samhälle som nästan är helt borta idag.

För sisådär hundra år sedan sådde man sin egen havre, korn eller råg. Här i Malung råder inlandsklimat. Kalla vintrar och varma somrar. Jordmånen var karg och gav inte mycket till säd. Men det lilla som jorden gav malde man till mjöl. De fyra små skvaltkvarnarna i Jägra/Idbäck visar på uppfinningsrikedom och envishet. Tålmod var en styrka att ha. Längs bäcken finns en grävd fåra till varje kvarn med en anordning där vattnet släpps igenom vid malning. På så vis kunde alla kvarnar köra samtidigt och med samma vatten. Skovlarna under kvarnen sätts i rörelse av vattnet och kvarnstenarna börjar snurra inne i kvarnhuset. Kvarngubben eller mjölnaren vaktade noga processen.

Stenarna fick inte gå "torra". Sädskornen fick inte ta slut då kunde det slå gnistor när sten gneds mot sten i rörelsen. Mjölaren fyllde på sädskorn i en tratt som satt i en behållare ovanför kvarnstenarna. Sädskornen ramlade ner i hålet på överstenen och en ryckig gång gjorde att kornen kom ut lite i taget. Det dunkande ljudet var sövande och monotont.

År 1664 är den tidigaste skriftliga urkunden som visar att det fanns kvarnar i Jägra/Idbäck. Tretton personer från Jägra och Idbäck använde kvarnarna på den tiden.

De personer som på 1600-talet använde kvarnarna var Byril Bondesson, Jöns Isaksson, Oluf Ersson för att nämna några. Vid denna tid fanns endast totalt tolv hushåll i Jägra och Idbäck. Tolv gårdar som delade på fem kvarnar. Kvarnarna var en stor angelägenhet för bönderna. I Malungs socken på 1600-talet fanns 73 stycken skvaltkvarnar. Det var noggrant med hur mycket var och en malde. Det var så att säga "först till kvarn".

Det var få som var skrivkunniga. För att hålla ordning på sådant som var viktigt användes en kvarnkavle eller kvarnsticka. En sorts anteckningsbok av trä. En kvarn som hade sex delägare var kavlen sexsidig. Om delägarna var åtta var den åttsidig. Varje delägare hade sin "sida" med bomärket inristat. För varje malningstimme gjordes ett streck. När malningsåret var slut kunde man summera malningstimmarna och ersättningen skulle erläggas till kvarnfogden. När det blev nytt malningsår skar man bort förra årets streck.

På 1800-talet började allt fler lära sig läsa och skriva i och med folkskolan 1842. Härifrån finns skriftliga dokument som berättar om när kvarnarna användes, hur ofta det maldes, vad som maldes, reparationer, vilka som var delägare och mycket annat. Dokumenten berättar om hur dåtidens människor tänkte och utvecklade det mekaniska.

På 1900-talet fanns längs Örarbäcken även två strömsågar och en pärthyvel. Pärt användes till takbeläggning.

Kvarnsten inne i en skvaltkvarn vid Jägra/Idbäck. Här syns även behållaren med säd ovanför kvarnstenen.

Förutom kvarnarna så finns två torkplåtar. Sädskorna måste vara helt torra innan de maldes. Var de inte det så blev det en gegg runt stenarna som blev smetig och helt oanvändbar. Man lade sädskornen på en stor plåt och eldade inunder. Det var viktigt att hela tiden röra på kornen så de inte brändes. Här stod mjölnaren och "krattade" kornen på plåten. Det tog inte lång tid förrän de var helt torra och kunde malas i kvarnen till mjöl. Det var främst havre, korn och råg som maldes. Havre maldes framför allt grovt och användes som djurfoder, så kallad gröpe, medan korn och råg maldes till mjöl åt människorna.

Flera av de kvarnstenar som finns i kvarnarna och som ligger i bäcken eller som farstutrapp till kvarnarna är huggna i Malung.

På 1930-talet upphörde malningen vid kvarnarna i Jägra. Men det kan ha förekommit malning under andra världskriget. År 1996 blev hela området klassat som riksintresse för kulturmiljövården. Anledningen är att så många kvarnar finns bevarade utefter samma vattendrag.

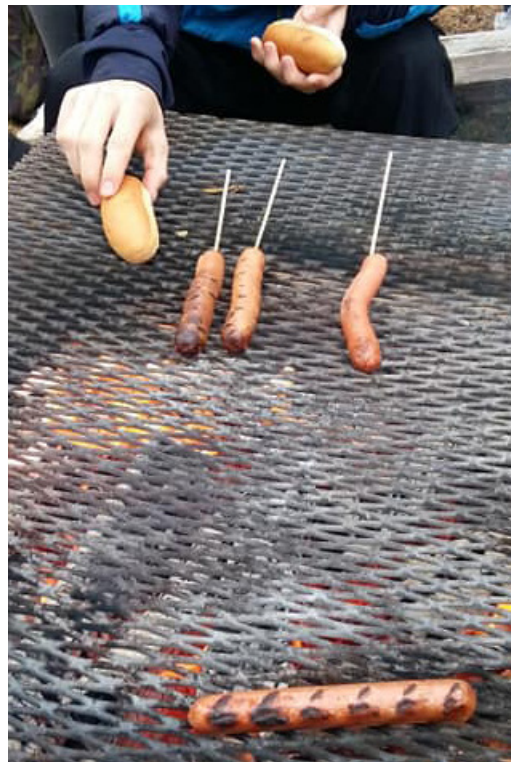
Kvarnarna har i omgångar renoverats. Senast med bidrag från Länsstyrelsen i Dalarna 2018-2020.

Kvarnområdet vid Örabäcken i Jägra/Idbäck. Till vänster en torkplåt. Längre fram syns kvarn och kvarnstuga.

Vid kvarnarna i Jägra/Ildbäck finns grillmöjligheter. Området är ett populärt strövområde.

Bäcken som kvarnarna ligger vid rinner ut från Örartjärn ett par kilometer söderut. När kvarnarna var aktiva fanns en dam vid tjärnen som kunde stängas till. Det blev då en vattenreservoar, en hålldamm. När dammen var fylld räckte det till tre veckors malning i kvarnarna.

En damm måste ha en dammvaktare. Det hade även dammen vid Örartjärn. Dammvaktaren fick 75 öre per kvarn och år (1897-1910). År 1939 var arvudet som dammvakt tre kronor per kvarn och år. Efter detta år behövdes ingen dammvakt då malningen slutade i kvarnarna. Nu köpte man sitt mjöl i påse i butik.

Vid mitten av 1950-talet ville bygden bevara Örarbäckens kvarnar för framtiden. Kvarnområdet ren-

overades för att visa framtidens generationer hur man förr levde och arbetade i en kvarn.

Kvarnarna i Jägra/Ildbäck är idag ett mycket fint strövområde med vackra stigar som leder fram till de fyra kvarnarna och de två torkplåtarna. Området ligger på en plats med uppväxt skog. Vid stora landsvägen finns en skylt som visar vägen.

Som mest har här malts 200-300 timmar om året för en enda kvarn i Jägra. När verksamheten långsamt gick tillbaka på 1930-talet var det som minst endast ett tiotal timmar om året innan verksamheten helt avstannade.

Malungs gammelgård med parhuset rakt fram. Gården ska föreställa en välbärgad gård från sent 1700-tal.

Malungs hembygdsgård

Malungs Hembygdsförening bildades 1919. Försök gjordes att köpa en äldre komplett gård. Då detta misslyckades inriktades arbetet på att finna en lämplig plats att anlägga en hembygdsgård på. År 1922 förvärvades en del mark i byn Holarna på den s.k. Hundholen. Platsen upptogs vid storskiftet som allmänt undantag för grustäkt och området överlämnades som gåva av Malungs kommun och Stora Kopparberg AB.

Ett omfattande arbete fick läggas ner på att göra i ordning den söndergrävda tomten. Befolkningen i de närmaste byarna och medlemmar i Malungs Idrottsförening samlades kvällstid med spadar och spett för att jämna till marken där husen skulle stå. Tomten utökades 1963 då marken i söder samt den s.k. Klängstugan skänktes av Korsnäsbolaget. Vid samma tidpunkt inköptes mark norrut.

År 1922 uppfördes också de första byggnaderna och 1932 invigdes gården. Målet var att illustrera hur en storbondegård under 1600- och 1700-talen kunde se ut i Malung.

Föreningen har efterhand satt upp flera hus. En samling byggnader av olika åldrar har satts upp norr om den kringbyggda gården. Dessutom finns i föreningens ägo byggnader ute i byarna, såsom skvaltkvarnar, båthus och loftbyggnader. Totalt ett trettiotal byggnader varav hälften återfinns på Hundholen. I den omfattande föremålssamlingen finns det mesta av verktyg, redskap, textilier och andra bruksting som användes under självhushushållets tid. I Jan-nesstugan finns dräkt- och textilsamlingar. Vägjorda kopior finns även för utlåning, t.ex. band i olika tekniker, dräktliv, väskor, fyrflätning, broderade vantar och handskar.

Malung nämns första gången i skrift år 1177 när den norske tronpretendenten Sverre från Norge red förbi orten med sitt följe för att ta sig vidare

mot Nidaros för att få stöd för sin sak - att bli konung av Norge. Malung benämns i Sverres krönika som "Mol-ungr" och är dalaorten som nämns först i skrift av alla andra orter i Dalarna. Malung beskrivs som hedniskt och fattigt.

Malung är känd för skinn och pälsstillverkning. Invånarna i Malung var tvungna p.g.a. den karga jorden och det kärva klimatet att hitta andra försörjningssätt än vad bara jordbruket gav. Åtminstone sedan medeltiden har invånarna i Malungs socken arbetsvandrat ut till andra orter för att erhålla några kontanter eller byta till sig spannmål till sitt hushåll.

Skinnarlagen bestod av en mästare, gesäller och lärlingar samt blötpojke, ett lag på fyra till sex personer. Vid månadsskiftet okt/nov drog skinnarlaget ut på arbetsvandring och stannade borta till julhelgen för att efter jul återgå till arbetsvandringen fram till maj.

Skinnarlaget tog kontakt med de bönder som hade slaktat sina djur och ville ha djurhudarna garvade och behandlade så att skinnarna kunde sy pälsar och fällar till gårdens folk. Eftersom skinnarna var inneboende hos de som de arbetade åt konstruerade de ett eget skråspråk, skinnarmål.

Dessa skinnvandringar pågick fram tills i slutet av 1800-talet och till i början av 1900-talet. Då hade symaskinen gjort sitt intåg i landet. Därmed fanns förutsättningar för en mer industrialiserad produktion av skinnkläder.

Skolungdomar har friluftsdag vid Malungs gammalgård.

Ortsborna var i stort sett självförsörjande ända in på 1800-talet. Gårdarna var låga och grå timrade stugor.

Här fanns olika förrådsbyggnader, stallar, fjös och bakstuga. Smedjan låg en bit ifrån på grund av eldrisken. Boningshuset och lillstugan (där den äldre generationen bodde) var centrum i gårdskomplexet som var en kringbyggd gård.

Djuren hade man på sommaren vid en fäbod, då var det tyst och stilla vid gården hemmavid, nästan hela hushållet var i fäboden. Vid fäboden gjorde man ost och messmör, man samlade in myrhö (gräset som växte på myrarna i skogen) till djurfoder inför vintern och även löven från träden "hamlades" till djurfoder.

Myrmalmsjärn hämtade man upp från myrar och sjöar. Järnet gick sedan på handel till Norge och södra Sverige.

Vid sekelskiftet 1800-1900 blev Malung en del i industrialiseringen. Några mer välbärgade bönder började inse att skinntillverkning var något att satsa på. Nu började en större tillverkning av sadlar och seldon till hästar samt tillverkning av pälsar och skinnjackor. Fabriker som garveri, skinnföretag och ångsågar började byggas. Malung fick sina första arbetare.

En stor bro över Västerdalälven byggdes. Nu kunde man lättare nå varandra över älven, innan var det roddbåt som gällde. I slutet på 1800-talet hade Malung fått järnväg.

Det blev en stor förändring som flyttade centrum från kyrkan till nuvarande centrum i Grönland. Här byggdes ett ståtligt stationshus i två våningar och under samma tid byggdes mitt i byn Grönland ett praktfullt trähus, Lisellska huset, där skulle både affär och bostäder finnas.

Malung hängde med i tiden, och det stod inte på förrän den allra första bilen vinglade fram längs gropiga vägar i byn.

En enorm expansion inom skinnindustrin kom mellan första och andra världskriget. Människor i Sverige fick mera fritid och fritiden skulle ägnas åt utomhusaktiviteter. Sportkläder och skor i skinn blev högsta mode och Malung levererade. Nu skulle alla ha sin egen skinnfirma.

Man sydde handskar, pälsar, skinnjackor, skinnbyxor, mössor och hattar. Tillverkningen gick på högvarv och ökade när den svenska armén under kriget behövde skinnplagg till sina soldater. En riktigt högkonjunktur för lilla Malung. Snart fanns Malungsbutiker ut i landet, till och med i Stockholm.

Men inget är för evigt. Malung hade satsat allt på ett kort. Vid sin höjdpunkt på 1960-talet fanns nästan 200 skinnfabriker på orten. När importen av skinnplagg började på 1970-talet hade orten ingen chans mot låglöneländerna.

Malungs hembygdsgård ska föreställa en välbärgad gård på 1700-talet. Här finns storstuga, lillstuga, fjös, sängloft, olika förrådsbyggnader och mycket mer. Byggnaderna är flyttade från andra byar i Malung till "Hundholen" där platsen är för Malungs hembygdsgård.

Gammelhården i Malung är en av Sveriges vackraste med ett flertal byggnader från bygden som visar bondesamhället.

Hallsjökvarn i Malung är från 1700-talet och går i dag att mala i. Den renoverades senast 2015.

Hallsjökvarn

Hallsjökvarn är en typisk kvarnmodell, så kallad skvaltkvarn, som var mycket vanlig i skogsbygder som Malung i Dalarna. En skvaltkvarn är en variant av vattenkvarn som istället för att ligga vid en sjö återfinns vid bäckar och mindre vattendrag. I Malungs socken år 1664 fanns det 73 stycken skvaltkvarnar registrerade.

Hallsjökvarns ålder är något osäker. På en av dörrarna till kvarnen finns året 1798 inristat. Så kvarnen är troligtvis från slutet av 1700-talet.

Det finns två kvarnrum i Hallsjökvarn, varav endast det norra har hjulstock och kvarnstenar kvar. Bredvid kvarnen har det funnits en såg, den revs på 1950-talet. Stugan intill kvarnen är en kvarnstuga eller mjölnarbostad. Här bodde mjölnaren när han malde säden åt bönderna.

På 1950-talet såldes Hallsjökvarn på auktion till direktör C O Eriksson i Malung, som sedan skänkte den till Malungs hembygdsförening mot att både kvarn och mjölnarbostad blev renoverade, vilket gjordes. Ännu en renovering började 2006 och blev klar 2008 med nya tak på kvarn och mjölnarbostad och ny skorsten på mjölnarbostaden.

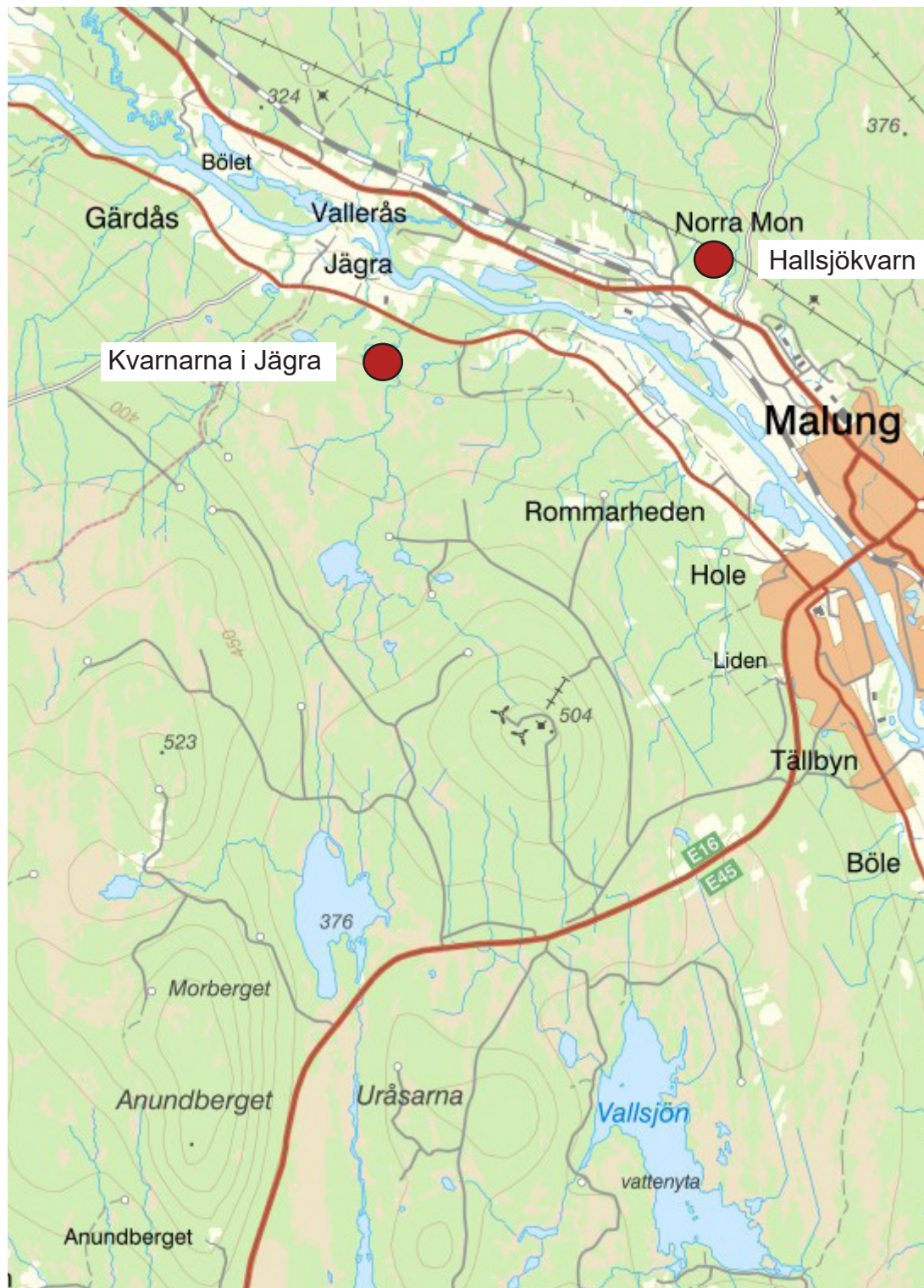
Den senaste renoveringen gjordes 2015 av bröderna John-Erik och Lars-Olov Johansson (Loktäpp-pôjkon), som lagade och reparerade mekanismen med skovelhjul och drivaxel under kvarnen, så det idag går att

mala med de stora kvarnstenarna i kvarnen.

På den här platsen fanns ursprungligen fyra kvarnar. I dag återstår två, varav en numera fungerar. Kvarnombudet ägs av Mobyns byamän, men kvarnen tillhör Malungs hembygdsförening.

Vid Hallsjökvarn finns även en kvarnstuga där mjölnaren bodde för att vakta kvarnen.

Den här lilla foldern berättar om fyra kulturmiljöer i Malung där kvarnen och kvarnstenar varit en stor del av människans vardag och yrke. Förr högg man kvarnstenar i kvarnstensbrottet i Malung, och många av kvarnstenarna sattes i skvaltkvarnar som låg längs bäckar och åar i byarna. Även mindre handkvarnar producerades. Foldern berättar om kvarnstensbrottet i Östra Utsjö, kvarnarna i Jägra/Idbäck, Malungs hembygdsgård och Hallsjökvarn.